

فصل‌نامه علمی - پژوهشی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام  
سال هشتم، شماره سی‌ام، تابستان ۱۳۹۷  
صفحات ۹۳ - ۱۱۱

## شالوده‌های دینی و نظام حکومتی جامعه فرارود پیش از اشغال منطقه توسط روس‌ها

عبدالله متولی<sup>۱</sup>

### چکیده

منطقه فرارود، در شمال شرقی خراسان، بخشی از قلمرو جهان اسلام محسوب می‌شد که در قرن اول هجری، ساکنان آن به تدریج پذیرای اسلام شدند. پس از آن، رویکردهای دینی بخش عمده‌ای از تحولات سیاسی منطقه را تحت تأثیر خود قرار داد، به گونه‌ای که حکومت‌های سیاسی و متصدیان امور دینی، در اجرای مناسک مذهبی، خود را مسئول می‌دانستند. در قرن سیزدهم، حاکمانی که در ساختارهای سیاسی موسوم به خان‌نشین‌ها بر این سرزمین فرمان می‌راندند، در تلاش بودند امور سیاسی و دینی را توأمان در اختیار داشته باشند. بخش دیگری از امور دینی اجتماع نیز تحت نظارت و کنترل طبقه روحانی قرار داشت. این نوشتار در پی بررسی نوع اعمال حاکمیت دینی در خان‌نشینان منطقه فرارود پیش از اشغال آن توسط روس‌ها است. سؤال اصلی نوشتار پیش‌رو این‌گونه قابل طرح است که ساختارهای سیاسی و جمعیتی فرارود قبل از تهاجم روس‌ها چه نوعی از شرایط دینی را تجربه می‌کردند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که تمامی ارکان قدرت و ساختارهای رسمی در پی جاری ساختن آموزه‌های دینی در امور اجرایی جامعه بودند. علاوه بر این، رهبران دینی، که جایگاه رسمی نیز نداشتند، به‌عنوان بازوهای مکمل، در حفظ و تداوم سنت‌های دینی جامعه می‌کوشیدند.

**کلیدواژه‌ها:** اسلام، منغیت‌ها، رهبران مذهبی، خان، روس‌ها.

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه اراک. a-motevally@araku.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۳/۲۵ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۶/۱۴

## طرح مسئله

بررسی تحولات تاریخی منطقه فرارود، بدون در نظر گرفتن نقش پررنگ اسلام، مقرون به نتایج واقعی نخواهد شد. از قرن اول هجری، که فرهنگ اسلامی راه خود را به قلمرو پروسعت فرارود هموار کرد، عمده رویکردهای صاحب‌منصبان حکومتی و همچنین فضای زیستی و فکری ساکنان متنوع این اقلیم تحت تأثیر آموزه‌های دینی اسلام قرار گرفت. نفوذ و دیرپایی فرهنگ اسلامی به گونه‌ای بود که با وجود ورود فزاینده عناصر دینی و فرهنگی غیرهمسو، زندگی کلی ساکنان منطقه و تازه‌واردان با مبانی دین اسلام قالب گرفت. مسئله این نوشتار ارائه یک چشم انداز کلی از نوع اعمال حاکمیت دینی در جامعه فرارود در قرن سیزدهم هجری است؛ اینکه ساختارهای سیاسی و جمعیتی فرارود، قبل از تهاجم روس‌ها، چه شرایط دینی‌ای را تجربه می‌کردند. اهمیت این بررسی توصیفی و تحلیلی از آن رو است که در نیمه‌های همین قرن، مهاجمان روس با ابزارهای نظامی جدید و رویکردی صلیبی وارد قلمرو فرارود شدند و جامعه اسلامی را با چالش‌های سیاسی و مذهبی روبه‌رو کردند.

دیرزمانی از استقلال ملت‌های منطقه فرارود از شوروی نمی‌گذرد. اگرچه این جوامع، به علت برخی عملکردهای نادرست رهبران سیاسی و دینی خود، به مرحله سقوط رسیدند، فرهنگ اسلامی ریشه‌یافته در آن‌ها پویایی‌اش را حفظ کرد. به دلیل جوانی کشورهای تازه‌استقلال‌یافته در این منطقه، مطالعات و تحقیقات راجع به آن‌ها هنوز تا رسیدن به مرحله مطلوب و آرمانی، راه درازی پیش‌رو دارند. از طرف دیگر، آثاری مانند کتاب *اقوام مسلمان اتحاد جماهیر شوروی*، نوشته شیرین آکینر، بیشتر معطوف به دوره استقلال و شرایط پس از آن است. تحقیقاتی مانند *تاریخ آسیای مرکزی در دوره اسلامی*، تألیف غلامرضا وره‌رام، نیز ارائه یک دورنمای کلی از سلسله‌های اسلامی منطقه را در نظر داشته‌اند. از این‌رو، نوشتار حاضر، که بیشتر عصر پیشاشغالگری و دوره مغفول‌مانده منغیت‌ها را پوشش می‌دهد، در نوع خود متفاوت با سایر پژوهش‌ها است.

## پیکره‌بندی نظام سیاسی

منطقه فرارود، از لحاظ جغرافیای تاریخی، بخشی از پیکره ایران محسوب می‌شد که در مواقعی از فرایند تحولات تاریخی‌اش، سلسله‌های تاریخی حاکم بر ایران امکان اعمال حاکمیت مستقیمشان را بر این منطقه از دست می‌دادند. به همین دلیل، در ادواری از تاریخ ایران که در آن‌ها پایه‌های قدرت مرکزی متزلزل بود، داعیه‌های خودسری و جدایی‌طلبی در این نواحی آشکار می‌شد. شاید بتوان گفت آخرین مقطعی که حکومت مرکزی ایران توانست امیران و خان‌های منطقه را مستقیماً وادار به اطاعت کند، دوران زودگذر حکومت نادرشاه افشار بود (میرزا محمد شریف، ۶۰). پس از آن، به علت پریشانی شرایط داخلی ایران، عملاً امکان بازیابی حاکمیت بر این منطقه از دست رفت. اگرچه تکاپوهای آقامحمدخان قاجار ممکن بود به احیای حاکمیت ایران بر این مناطق بینجامد، مرگ نابهنگام خان قاجار و گرفتاری بازماندگان او در شرایط جدید جهانی زمینه هرگونه ابراز قدرت مجدد ایران در این نواحی را منتفی کرد.

همزمان با حکومت قاجار و در حالی که نفوذ ایران در این منطقه کم‌رنگ شده بود، منطقه فرارود هم تحت یک نظام هماهنگ قدرت قرار نداشت (اسکراین، ۳۳). می‌توان گفت قدرت سیاسی، بین سه منطقه نسبتاً متمرکز بخارا، خیوه، و خوقند تقسیم شده بود. اما موجودیت سیاسی منطقه منحصر به این سه حوزه قدرت نبود، بلکه در کنار آن‌ها، جمعیت‌های ناهمگون و غیرمتمرکز نیز حضور داشتند که فعالانه بر فرایند تحولات منطقه، تأثیر مستقیم می‌گذاشتند. اقوام قدرتمند قزاق در آن سوی سیحون، قرقیزها در شرق آن، و ترکمن‌ها در غرب جیحون پراکنده بودند. در کنار این عناصر پرجمعیت و صاحب‌نفوذ، گروه‌های کوچک‌تری نیز بودند که با وجود جمعیت کمشان، در مواقعی ممکن بود به بی‌ثباتی شرایط سیاسی منطقه دامن بزنند (نک: اشپولر، ۲۵). با این حال، ماهیت قدرت منطقه را در قرن سیزدهم هجری و تا پیش از تسلط روس‌ها، عمدتاً کنش‌ها و واکنش‌های امرای سه قلمرو ذکرشده و گروه‌های پرنفوذ قومی تعیین می‌کرد.

از عوامل بحران‌ساز در بین خانات مذکور، فقدان مرزهای جغرافیایی مشخص بود.

خان‌نشین بخارا، که توسط شاخه‌ای از ازبک‌ها موسوم به منغیت‌ها (۱۱۹۹-۱۳۳۹) اداره می‌شد، ادعای حاکمیت بر کل منطقه را داشت (همان، ۴۳) و به‌همین دلیل، در بیشتر سال‌های قرن سیزدهم، برای تحقق ادعای خود، جنگ‌هایی سخت با خان‌نشین غربی، یعنی خیوه، و شرقی، یعنی خوقند، به پا می‌کرد. اما در مواقع ضعف و ناپایداری قدرت بخارا، حاکمان این دو خان‌نشین نیز از واکنش به ادعای بخارا کوتاه نمی‌آمدند و تهاجماتی به بخارا سازمان می‌دادند (ظفرنامه خسروی، ۱۹۶). این روند بحران‌آفرین، به‌واسطه توازن نسبی قدرت نزد این خانات، به تسلط هیچ‌یک از طرف‌ها منجر نمی‌شد و پیامد قطعی آن، تداوم مشکلات ناشی از جنگ بود.

### گستره دینی جامعه فرارود

رشد و رونق اسلام در جوامع یکجانشین و کوچ‌نشین منطقه از بدو ورود آن از سمت خراسان آغاز شد و در گذر زمان، بیشتر جوامع شهری و سکونتگاه‌های پایدار فرارود را تحت تأثیر قرار داد و با تأخیر بیشتری، جمعیت‌های عشیره‌ای را نیز از خود متأثر کرد. داده‌های منابع نشان می‌دهد تا سال‌های منتهی به قرن سیزدهم، بیشتر بخش‌های جنوبی و میانی فرارود پایبند آداب دینی اسلام بودند و به‌نوعی، همگنی در اعتقادات مذهبی را تجربه می‌کردند (تکمیل همایون، ۳۸). مبلغان مذهبی بعضاً از مرزهای شمالی فرارود، یعنی منطقه سیحون، گذر می‌کردند و اسلام را در میان گروه‌های کوچرو، یعنی قزاق‌ها و قرقیزها، اشاعه می‌دادند (پاشینو، ۱۱۱؛ آکینر، ۳۹۸). بیشتر مهاجمان، به‌رغم فرهنگ متمایز و پایبندی‌شان به الگوهای آیینی و مذهبی متفاوت، به‌شدت تحت تأثیر فضای دینی منطقه قرار می‌گرفتند و معمولاً به اسلام تغییر کیش می‌دادند (اشپولر، ۲۵).

از لحاظ تنوع مذهبی، منابع تاریخی یادآور می‌شوند که بیشتر ساکنان این مناطق سنی حنفی بودند و در بخش‌هایی نیز از مذهب شافعی تبعیت می‌کردند که ظاهراً جمعیت متمرکزی را شامل نمی‌شدند (فرای، ۱۱۲). در کنار این دو گروه اهل سنت، شیعیان دوازده‌امامی و اسماعیلیان نیز در بخش‌های درونی فرارود پراکنده بودند (آکینر، ۳۸۰). شیعیان بیشتر بردگانی بودند که توسط مهاجمان ازبک از خاک خراسان به

اسارت درآمده و در بازارهای بخارا و خیوه به فروش می‌رسیدند (عینی، تاریخ امیران مانعیتیه بخارا، ۱۳). اسماعیلیان نیز بیشتر در جنوب شرق فرارود، در منطقه بدخشان، استقرار داشتند (آکینر، ۱۸). در کنار مسلمانان، اقلیت‌های دینی دیگری نیز حضور داشتند که نقششان بیشتر در عرصه‌های اقتصادی و بعضاً فرهنگی اهمیت می‌یافت. در این میان، به یهودیان بیش از دیگران، در منابع اشاره شده‌است. هرچند در قرن سیزدهم، شیوه‌هایی برای آمارگیری در این محدوده جغرافیایی وجود نداشته، در برخی گمانه‌زنی‌ها، جمعیت یهودیان را چهارهزار نفر نوشته‌اند که اغلب در بخارا ساکن بودند (Burnes, 274). هندوها هم اگرچه به نظر سهم کمتری از مابقی داشتند، در برخی عرصه‌های تجاری و بازارهای بخارا و سمرقند فعالیت می‌کردند (Becker, 5).

بیشترین سهم از تبلیغات دینی اسلام در این منطقه بر عهده گروه‌های فرقه‌ای و رهبران طریقتی بوده‌است. مشرب رفتاری ساکنان این منطقه بیشتر با طریقت‌های صوفیانه انس و خو گرفته بود (وامبری، تاریخ بخارا، ۲۶۱). به‌همین دلیل در دوره‌های مختلف تاریخ عصر اسلامی این منطقه، بررسی تحولات دینی بدون توجه به نقش‌آفرینی اقطاب صوفی امکان‌پذیر نیست. برای نمونه، شخصیت تأثیرگذاری مانند خواجه احمد یسوی همواره مورد توجه و تکریم ساکنان منطقه بوده‌است (ولی، ۱۶۲). از دید ساکنان منطقه، این افراد عناصر خالص و پاک‌سرشتی بودند که در زندگی و حتی پس از مرگشان، تأثیرشان ادامه داشت و پیروان و مریدان پاک‌باخته‌ای داشتند. براین اساس، جامعه فرارود در قرن سیزدهم همچنان متأثر از روح و تأثیر شخصیت‌هایی چون احمد یسوی (نک: پاشینو، ۱۳۱) و اقطاب نقشبندیه و کبرویه بود که در نگاه مردم، قداست آن‌ها ماندگار بود و مسلکشان معیاری برای تنظیم مناسبات دینی محسوب می‌شد (غفوراف، ۸۲۵؛ آکینر، ۲۰).

مسئله مهم دیگری که در بررسی گستره دینی فرارود به چشم می‌خورد و تأثیر بسزایی در تحولات آن ایفا کرده، نقش نوع زیستی در نگرش‌ها و تقیدات مذهبی است. جمعیت‌های غیرمتمرکزی مانند قرقیزها، قزاق‌ها، و ترکمن‌ها همواره نسبت به شرایط سنتی و فرهنگی خود، حساسیت بیشتری داشته‌اند. پاشینو (۱۵۵)، در گذر از منطقه فرارود، نوشته‌است در آنجا گروه‌هایی یافت می‌شده‌اند که همچنان به قوانین

چنگیزی وفادار بوده‌اند. تقیدات مذهبی در بین این جمعیت‌ها از اولویت‌های جدی محسوب نمی‌شد (Hambly, 142). آن‌گونه که برنز گفته‌است، ترکمن‌ها ملاحا یا افراد روحانی معدودی داشته‌اند و درکل، از جنبه دینداری ضعیف بوده‌اند (Burnes, 58). ظاهراً آموزه‌های دینی آن‌ها مبتنی بر دانش و رویکرد عقلایی و مستند نبوده‌است (Hambly, 142). شاید مبتنی بر همین شرایط بود که روس‌ها برای رسوخ دادن رویکردهای سیاسی و حتی دینی خود، بیشتر به این عناصر غیرمتمرکز چشم دوخته بودند، با این اعتقاد که سستی باورهای دینی ساکنان، زمینه مناسبی برای پذیرش فرهنگ روسی و جدایی ساکنان از باورهای اسلامی خواهد بود (کستنکو، ۷۳).

### جایگاه دین در ساختار سیاسی

۱. خان؛ مظهر اقتدار دینی. ساختار سیاسی و دینی خان‌نشینان منطقه فرارود در قرن سیزدهم گونه‌ای از چارچوب‌های حکومت استبدادی و سلسله‌مراتبی را نشان می‌دهد. ساختار قدرت این منطقه شکلی هرمی داشت؛ شخص خان در رأس هرم جای می‌گرفت و عناصر اجرایی، بازوهای این هرم بودند. خان، خود را برگزیده سیاسی و صاحب مشروعیت می‌دانست، به گونه‌ای که حیطة قدرت‌ش نامتناهی پنداشته می‌شد و ورای امر و نهی او، هیچ قدرت دیگری قابل تصور نبود (وامبری، سیاحت درویشی دروغین، ۴۶۵).

مشروعیت قدرت خان بیشتر از سنت‌های تاریخی و خاندانی نشئت می‌گرفت. جدای از الزامات قدرت، که به توانمندی فردی نیروی اعمال حاکمیت خاندانی بازمی‌گشت، وابستگی به عناصر مشروعیت‌بخش تاریخی، به‌ویژه اتصال به نسل چنگیزیان و تیموریان، بسیار حایز اهمیت بود (اسکراین، ۶۹). مبتنی بر همین رویکرد بود که بعضاً خوانین مغیت، باوجود تردید جدی در اتصال خاندانی آن‌ها به نسل مغول، در تلاش بودند از منبع مشروعیت‌بخش سنتی چنگیزی دست‌مایه‌ای برای تثبیت و تداوم حاکمیت خود فراهم کنند (محمد شریف، ۱۵۸). نحوه به تخت نشستن خان انعکاسی از تداوم همین سنت بود؛ آن‌گونه که در منابع آمده‌است، برای جلوس خان بر تخت حکومتی خوارزم، همانند دوره مغول، باید خان را بر روی نمدی می‌نشاندند و



بزرگان او را بر تخت قرار می‌دادند. البته تا یکی از اولاد جغتای حاضر نبود، جایز نبود خان را بر مسند بنشانند (هدایت، ۱۱۴؛ دیدرل، ۲۷).

در کنار جایگاه حکومتی خان و منابع مشروعیت‌بخش سیاسی او، نقش دینی و معنوی وی بعضاً موقعیت سیاسی‌اش را تحت تأثیر قرار می‌داد؛ خان نه تنها نماد حاکمیت مطلق در عرصه سیاسی محسوب می‌شد، ظاهراً رهبر دینی و معنوی جامعه نیز به حساب می‌آمد (مشرف بخارایی، ۵۸۱). درحقیقت، الگوی سیاسی و دینی در وجود خان تبلور می‌یافت و او نماد اصلی حاکمیت دینی در جامعه تلقی می‌شد (وامبری، همان، ۲۴۸). اما منبع مشروعیت دینی خان از کجا نشئت می‌گرفت؟ به نظر می‌رسد عمده تکیه‌گاه خوانین منغیت در این باره، الگوهای معنوی شخصی بود؛ بررسی رفتارهای دین‌گرایانه خوانین و زهدگرایی‌های افراطی آن‌ها به خوبی نشان می‌دهد که جامعه سنتی و دینی فرارود متقاعد بوده‌اند که آن‌ها نماد اصلی اعمال و اجرای دستورات دینی‌اند (دوره آخرین تاریخ بخارا، ۵۸۹). ماهیت تعصب‌آمیز جامعه فرارود نیز به خوبی پذیرای چنین رفتارهای معنویت‌گرایی بود. پیشینه تاریخی تصوف در منطقه و وجود فرقه‌های مختلف صوفیانه ظرفیت لازم را برای چنین روندی مهیا کرده بود (اشپولر، ۳۶). بر همین مبنا است که با وجود آنکه خاندان منغیت با روشی کودتاگونه، سلسله‌خانی پیش از خود را از میان برداشت (عالمی، ۸)، امیرمراد، اولین خان منغیت، به عنوان یک چهره شاخص دینی، زاهد، و غازی سعی کرد راه خود را در مسیر قدرت هموار کند (Iranica, 5/906). منابع تاریخی آن دوران نیز، که احتمالاً به عنوان ابزارهای تبلیغاتی، نقش فعالی ایفا می‌کردند، برای نشان دادن ابعاد معنوی شخصیت امیرمراد از هیچ تلاشی کوتاهی نکرده‌اند (میرزاسلیم‌بیک، ۵۷۲). حتی نویسنده متفرد و نوگرایی چون احمد دانش نیز، که بیشترین انتقادات را به خوانین میانی و پایانی منغیت داشت، از نسبت دادن کشف و کرامات به امیرمراد ابایی نکرده‌است (مخدوم دانش، ۱۲).

مبتنی بر همین رویکرد، فرزند امیرمراد، یعنی امیرحیدر، آنچنان در عرصه‌های زهد و علوم دینی غرق شده بود که مشتاقان خود را، که برای واگذاری تاج و تخت به او مراجعه می‌کردند، از خود می‌رانند (بخارایی، ۱۱۱) و لباس‌های ژنده و کم‌ارزش

می پوشید و خوراک او در حداقل ممکن بود و با اهل علم نشست و برخاست می کرد (وامبری، تاریخ بخارا، ۱۳۰). در محل درس وی، بیش از هزار طلبه علوم دینی حاضر می شدند (سامی، ۲۰). وی، زمانی که در نهایت با پافشاری مشتاقان، قدرت را پذیرفت، همچنان بیش از آنکه یک حاکم سیاسی باشد، به عنوان یک الگوی تمام عیار دینی بر جامعه حکم می راند. مبتنی بر همین روند، بایست اذعان داشت که وجه مشخص مشروعیت دینی خاندانی منغیت در وهله اول، برخاسته از رفتارهای دین گرایانه و صوفی منشانه آن ها بود (وامبری، همان، ۲۵۴). اما از این نکته نیز نباید غفلت کرد که آن ها به نوعی سعی داشتند وابستگی تباری به خاندان پیامبر برای خود دست و پا کنند. ادعای سیادت این خاندان شاید تا حدودی گواه بر این باشد که آن ها از این طریق نیز در پی مشروعیت خواهی برآمده اند (نک: عالمی، ۴۵-۵۰).

با توجه به این جایگاه سیاسی و دینی، قدرت و حوزه نفوذ و عملکرد خان بسیار گسترده و بعضاً غیرقابل مهار به نظر می رسید. حتی فرمان های وی، پیش از آنکه از جنبه سیاسی مورد توجه قرار گیرد، بیشتر ماهیت دینی و شرعی داشت و تخلف از آن ها گونه ای تمرد دینی محسوب می شد (بخارایی، ۳۵۴). خوانین بخارا برای نشان دادن جایگاه معنوی خود، بعضاً لقب امیرالمؤمنین را برای خود انتخاب می کردند (همان، ۱۳۲) و سجع مهرهای خود را نیز شعایر دینی قرار می دادند؛ چنان که سجع مهر امیرمظفر، الحکم بالعدل بود (سارلی، ۱۳۷).

۲. **مناسبات خان با علمای دینی.** نفوذ دین در پیکره جامعه فرارود متناظر با حضور جدی و مؤثر علمای دینی، به عنوان یک طبقه تأثیرگذار و صاحب نفوذ بود. باور گروه های مختلف اجتماع به آموزه های دینی و تقید به قوانین شریعت باعث شده بود متولیان امور دینی هم مقام شامخی در جامعه داشته باشند (کستنکو، ۱۱۳). مبتنی بر همین جایگاه و نقش مؤثر، بایست در پی یافتن پاسخ به این پرسش برآمد که با توجه به قدرت تأثیرگذار علما در پیکره اجتماع، نوع مناسبات حکومت، و مشخصاً شخص خان، با علما چگونه شکل می گرفت. آیا علمای دینی رقیب حاکمیت محسوب می شدند؟ برای پاسخی منطقی باید یادآور شد که خوانین یا امرای حاکم، به ویژه در دوره منغیت، به خوبی از عمق نفوذ معنوی طبقه علما مطلع بودند و به اشکال مختلف در



جهت تحدید این قدرت و کنترل فعالیت علما می‌کوشیدند. همان‌گونه که پیش از این اشاره شد، از راهکارهای اصلی برای مهار نفوذ علما مشارکت دادن آن‌ها در ساختار قدرت بود. واگذاری سمت‌هایی مانند شیخ‌الاسلامی و قضاوت کلان به چهره‌های شاخص دینی عملاً از راهکارهای جدی خان برای اعمال نظارت و کنترل فعالیت بخش عمده‌ای از این طبقه بود (عینی، تاریخ امیران مانعیتیه بخارا، ۷۶). داده‌های منابع نشان می‌دهد که علما و کسانی که وارد مدارس دینی می‌شدند برای وصول به مناصب حکومتی، بسیار می‌کوشیدند (کستنکو، ۱۱۳). از آنجا که گستره قدرت قاضی بسیار وسیع بود و منابع درآمد او نیز بی‌شمار به حساب می‌آمد، شاید بیشترین رقابت، برای وصول به این جایگاه صورت می‌گرفت. طبیعتاً با نقشی که خوانین در تأیید و پذیرش این منصب داشتند، فعالیت‌های قاضی کلان در راستای حفظ ساختار موجود قرار می‌گرفت. گرچه این خطر نیز به چشم می‌خورد که افزایش بیش از حد قدرت قاضی کلان جایگاه خان را تقلیل دهد و حیطه اثرگذاری و دایره نفوذ فرمان‌های او را محدود کند، به محض احساس کوچک‌ترین خطر، بعضاً قدرت خان و اعمال سیاست‌های خاص (نک: دوره آخرین تاریخ بخارا، ۵۸۹) زمینه حذف قاضی کلان یا محدود کردن قدرت یا قتل او را فراهم می‌کرد (سامی، ۲۰؛ محمدحکیم‌خان، ۲۰).

در کنار واگذاری مناصب حکومتی به علما، که ممکن بود تا حدودی آن‌ها را از یک گروه رقیب و حتی مخالف به بخشی از عناصر حکومتی مبدل کند، عملگرایی دینی شخص خان نیز علما را خلع سلاح می‌کرد و باعث می‌شد آن‌ها حربه‌ای جدی برای مخالفت با حاکمیت یا انتقاد از آن نداشته باشند. خان، خود عالمی دینی محسوب می‌شد که بسیاری از ارباب دین در محضر درس او کسب فیض می‌کردند (غفوراف، ۹۰۷). در کنار پیگیری چنین شیوه‌های رفتاری نرمی، بعضاً ابزارهای خشونت‌آمیز نیز در زمان احساس خطر، کاربرد می‌یافت. امیرنصرالله، که پیش از پابندی به مسائل و الزامات معنوی، از روحیات و شم عملگرایی برخوردار بود، زمانی که احساس کرد قدرت علما ممکن است محدودیت‌هایی جدی برای حاکمیت مطلق وی به وجود آورد، سعی کرد نفوذ آن‌ها را محدود کند (اسکراین، ۱۵۲). او قدرت ملاها را کاهش داد و اجرای احکام مذهبی را در اختیار خود گرفت و هنگام به تخت نشستن، پنج نفر

از برادران خود را کشت (ولف، ۳۹۵). به همین دلیل، دوران حکومت او را دوره زوال و تزلزل قدرت علما دانسته‌اند (Rahul, 29). به‌رغم بروز چنین رفتارهایی، بعضاً تعصب او در اجرای قوانین دینی باعث شد علمای بخارا از او به‌عنوان حامی و نگهدارنده دین یاد کنند (دوره آخرین تاریخ بخارا، ۱۱۵).

به نظر می‌رسد امیرمظفر، فرزند و جانشین نصرالله، نیز تصمیم داشت شیوه پدر را در ایجاد محدودیت برای علما دنبال کند. او بعضاً حضور علما را نادیده می‌گرفت (عینی، یادداشت‌ها، ۷۶) و حتی تعدادی را از بخارا تبعید کرد، اما ضعف شخصیتی وی سبب شد نتواند کار خود را با جدیت پیش ببرد. آنچه بیشتر به تزلزل قدرت سیاسی و معنوی امیرمظفر دامن می‌زد، حملات پی‌درپی روس‌ها و ناتوانی وی در متوقف کردن مهاجمان بود. در این عرصه، عملاً امیرمظفر متهم به کوتاهی در حفظ ثغور اسلامی از تجاوز کفار شد و علما با ایجاد تحریکات دینی و برانگیزش روح جهاد در ساکنان، زمینه‌ساز مقاومت مردمی برابر روس‌ها شدند. گرچه امیرمظفر دریافت که توان نظامی مقابله با روس‌ها را ندارد، نتوانست علمای دینی را متقاعد کند و لاجرم، تحت تأثیر امواج جمعیتی که خواهان جهاد بودند با روس‌ها وارد جنگ شد که البته نتایج آن چندان خوشایند نبود و عملاً به شکست و ناکامی جهادگران و امیر بخارا انجامید (Iranica, 5/201). این رخداد نشان داد که امیر بخارا سیطره سیاسی و معنوی خود را در برابر علما از دست داده‌بوده و توان ایستادگی جدی در برابر خواسته‌های آن‌ها را نداشته‌است (اسکراین، ۷۰). در مجموع، مناسبات حکومت و علمای دینی، جز چند مقطع یادشده که در آن‌ها خان بخارا کوشید تعادل روابط به‌نفع علما بر هم نخورد، در مواقع متعددی از یک توازن نسبی برخوردار بود.

### حوزه اثرگذاری علمای دینی در جامعه

۱. مسائل عبادی و امور شرعی. اگرچه بستر جامعه سنتاً تحت تأثیر آموزه‌های دینی، مقید به انجام فرایض مذهبی بود، این احتمال وجود داشت که بخشی از شهروندان در انجام وظایف شرعی خود دچار سستی و رخوت شوند. بنابه‌همین، بایستی سازمانی رسمی با دقت بر اجرای دقیق وظایف مذهبی شهروندان نظارت می‌کرد. معمولاً

چهره‌های شاخص دینی عهده‌دار این مهم بودند که در موعد مقرر نمازهای چندگانه یا در ماه‌های خاصی نظیر رمضان، با گفتار و موعظه مردم را به پابندی و تقید به امور شرعی و دینی فراخوانند (ماگهان، ۵۱۸). به این منظور، صاحب‌منصبی زیر نظر قاضی کلان و در برخی منابع، ملاکلان فعالیت می‌کرد که از آن با عنوان رئیس یاد شده‌است (ولف، ۴/۲). وظیفه رئیسان و کارکنان زیردستان این بود که در میان کوی و برزن بگردند و کسانی را که در اجرای وظایف دینی کوتاهی می‌کردند، وادار به انجام فرایض کنند و بعضاً، اگر مقاومت‌هایی جدی در این زمینه ببینند، در ملاء عام و برای عبرت دیگران، خاطیان را مجازات کنند (کستنکو، ۹۶).

رسیدگی به دغدغه‌ها و مسائل و مشکلات شرعی نیز از دیگر وظایف رهبران دینی جامعه بود. متصدیان امور دینی، به جهت تمایزی که در جامعه داشتند، بایستی پاسخگوی سؤالات و شکایات مردم می‌بودند و الگوهای مذهبی را فراروی آن‌ها قرار می‌دادند (پاشینو، ۲۷۹). نکته حائز توجه اینکه عرصه‌های نفوذ و تأثیرگذاری علمای دینی در کلیت جغرافیایی فرارود همه‌جا یکسان نبود؛ معمولاً حوزه نفوذ علما در مناطق بخارا و سمرقند گسترده‌تر از خیوه بود (Becker, 11). احتمالاً محوریت دینی بخارا و فراوانی تعداد اماکن دینی و آموزشی تأثیر مستقیمی بر نفوذ دینی افزون‌تر علمای آن داشت. این در حالی است که اماکن و مراکز مذهبی خیوه یا خوقند سابقه چندانی نداشتند. مانع مهم دیگری برای این دو شهر تردد بیش از حد گروه‌های جمعیتی ناهمگون در آن‌ها بود؛ برای مثال، خیوه در معرض حملات مکرر ترکمن‌ها و خوقند مورد هجوم پیاپی قرقیزها قرار داشت. اعضای عشیره‌ها هم، که هنوز متأثر از شرایط سنتی و آیینی قدرت بودند، به رهبران دینی چندان تمکین نمی‌کردند و خوی و خصلت نافرمانی ذاتی آن‌ها در عرصه دینی نیز تجلی آشکاری داشت. به همین دلیل است که اسکوبلف (۱۰۱) نوشته‌است با عبور از سکونتگاه‌های شهری و ورود به حوزه‌های غیرمتمرکز عشیره‌ای قدرت اثرگذاری رهبران دینی به حداقل ممکن می‌رسیده‌است.

۲. مسائل مالی و اقتصادی. هرچند بخش عمده برنامه‌ها و فعالیت‌های مالی و اقتصادی جامعه در اختیار حکومت قرار داشت، از آن جا که ساختار سیاسی نیز ظاهراً مطابق با الگوهای دینی اداره می‌شد، بسیاری از امور و مسائل اقتصادی خارج از

چارچوب‌ها و احکام دینی نبودند. به‌همین دلیل، روحانیان می‌بایست صحت و مطابقت شرعی مسائلی اقتصادی را که عموماً تحت نظر و ادارهٔ مأموران حکومتی قرار داشتند، تأیید می‌کردند. برای مثال، مسئلهٔ زکات در زمرهٔ احکام دینی بود و مؤدیان آن بایستی مبتنی بر الگوهای دینی به جمع‌آوری آن می‌پرداختند (کستکو، ۹۹). این زکات جدای از مالیات مرسوم حکومتی بود که شهروندان و کشاورزان بایستی پرداخت می‌کردند. ظاهراً به دلیل ماهیت دینی جامعه، پرداخت زکات نیز جنبهٔ اجباری داشت و کسانی که از آن سر باز می‌زدند، مورد بازخواست قرار می‌گرفتند (موزر، ۱۱۹).

اما شاید بیشترین حضور و نفوذ اقتصادی طبقهٔ روحانیان در موضوع وقف نمود می‌یافت. همانند بیشتر جوامع اسلامی، در جامعهٔ فرارود نیز، وقف ابزار اقتصادی قدرتمندی بود که به متولیان عرصهٔ دین امکان و فرصت ابراز نفوذ می‌داد. امور اجرایی و نحوهٔ مصرف عواید اوقاف نیز، به سبب ماهیت و ویژگی‌های دینی آن، تحت نظر قاضی کلان قرار داشت (عالمی، ۸). گویانکه امیران و برخی خوانین منغیت به این موضوع ورود و وقوف کاملی داشتند. به‌همین دلیل، امیرمیراد، از نخستین حکام منغیت، برای جلب نظر روحانیان، بسیاری از اموالی وقفی را که در زمان امرای پیشین مصادره شده بود، دوباره به آن‌ها بازگرداند (غفوراف، ۹۰۶) و برعکس، امیرنصرالله، از امیران میانی منغیت، کوشید بسیاری از زمین‌های وقفی را از اختیار روحانیان خارج کند تا با این روش، قدرت اقتصادی و در نتیجه، تأثیرگذاری سیاسی آن‌ها را کاهش دهد. در این میان، ظاهراً روحانیان وابسته به طریقت‌های نقشبندیه و کبرویه موقعیت بسیار ویژه‌ای داشتند و از بزرگ‌ترین اختیارداران زمین‌های وقفی محسوب می‌شدند (همان، ۸۲۵).

**۳. امور قضایی.** یکی از حوزه‌های پرنفوذ طبقهٔ روحانی عرصهٔ قضا بود. به قطع، امور قضایی در جامعهٔ فرارود در زمرهٔ کلیدی‌ترین مناصب حکومتی محسوب می‌شد و به‌همین دلیل، قاضی کلان، به‌عنوان بانفوذترین چهرهٔ دینی، امور دستگاه قضا را بر عهده داشت. معمولاً شخصی که عهده‌دار مسئولیت قضایی کلان می‌شد، می‌بایست در بین علمای دینی صاحب نام و حائز فضایل علمی باشد (پاشینو، ۲۷۵). به همین دلیل بود که قاضی، خود صاحب مکتب و کلاس درس بود. عینی در یادداشت‌های خود، البته با

طعنه، از این مسئله یاد و تأکید کرده است از آنجا که نیل به هرگونه منصب علمی، بی واسطه قاضی کلان ممکن نبود، طلبه‌ها عاقبت اندیشی می کردند و در مکتب او بیشتر حاضر می شدند (عینی، یادداشت‌ها، ۱۷۰). در کنار دانش دینی، که شرط اصلی تصدی چنین مسئولیتی بود، قاضی کلان بایستی متصف به عدالت و تقوا و سایر صفات اخلاقی نیز می بود (پاشینو، ۲۸۴).

حیطه وظایف و مسئولیت‌های قاضی کلان، با توجه به ساختار دینی جامعه فرارود، در مواقعی با دشواری‌هایی همراه می شد؛ از مهم‌ترین وظایف قاضی کلان حضور در برنامه تخت‌نشینی امیر و اجرای مراسم تحلیف بود (عالمی، ۸). امور دیگری مانند عقد و نکاح و نوشتن قبالتجات و مکاتیب شرعی و امور عروسی و عزا نیز بر عهده قاضی کلان قرار داشت (میرپنجه، ۱۲۷). همچنین حل و فصل دعاوی مشاجرات بزرگی که در بخارا رخ می داد در حوزه کاری قاضی کلان جای می گرفت (ظفرنامه خسروی، ۸۳). در کنار رفع دعاوی و رسیدگی به شکایات، نظارت بر اجرای صحیح اصول و مناسک دینی نیز بر عهده او بود (اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۵، سند ۹۲). عواملی با عنوان مفتیان بخشی از نظارت‌های او را بر امور آموزشی و دینی صورت می دادند (Becker, 9).

انتصاب مفتی‌ها احتمالاً مستقیماً توسط قاضی کلان انجام می شد. هرچند به نظر می رسد دایره فعالیت آن‌ها تا حدودی از حوزه کاری قاضی متمایز بود، این تمایز مانع از آن نبود که آن‌ها به رفع دعاوی و مرافعات نپردازند. آن‌گونه که در یکی از منابع یادآوری شده است: «قاضی القضاة دو نفر مفتی در اداره خود دارد، و لکن در امری که به توسط مفتی‌ها فیصله می یابد قاضی حق رجوع و رسیدگی ندارد» (اسکراین، ۱۹۲/۲). احتمالاً این مفتی‌ها نقش جانشین یا کمک قاضی را داشتند، زیرا پاشینو از وجود صاحب‌منصبی در کنار قاضی کلان یاد می کند که به‌عنوان نایب، همان وظایف قاضی را بر عهده داشت و زمانی که قاضی غیبت داشت یا شمار مراجعان زیاد بود، به رفع مرافعات کمک می کرد (پاشینو، ۲۷۴).

در بیشتر مناطق فرارود، به‌ویژه اماکن شهری و روستایی، دستگاه دیگری نیز زیر نظر قاضی کلان وجود داشت. این ساختار، با عنوان اداره ریاست شریعت، ظاهراً قبل از

منغیت‌ها، برای مدتی منسوخ شده بود، اما مجدداً توسط امیر معصوم‌خان کار خود را آغاز کرد (همان، ۲۵). اداره این ساختار بر عهده شخصی موسوم به رئیس شئون اسلامی بود (عالمی، ۸). وظیفه او چیزی شبیه امر به معروف و نهی از منکر تلقی می‌شد (Rahul, 99). هر چند جامعه فرارود مقید به اجرای شریعت بود، رئیس و همراهان او ملزم بودند مردم را از هرگونه تخلف در این زمینه بازدارند. موزر از آن‌ها به‌عنوان پلیس مذهبی یاد کرده و معتقد است این افراد بعضاً از موقعیت خود سوءاستفاده و مردم را مجبور به پرداخت مبالغی می‌کردند و چنانچه این پرداخت صورت نمی‌گرفت، مجازاتشان می‌کردند و حتی به قتلشان می‌رساندند (موزر، ۳۷). آن‌ها بعضاً بازوهای اجرایی قاضی‌ها تلقی می‌شدند؛ یعنی بایستی گزارش‌های لازم را برای تکمیل تحقیقات قاضی به عمل می‌آوردند و این به تجسس در امور مردم نیز منجر می‌شد (اسکرین، ۱۹۲/۲). اصولاً هر محله و منطقه‌ای یک رئیس جداگانه داشت که اگر کسی، بدون بهانه شرعی، در نماز شرکت نمی‌کرد، با توبیخ او روبرو می‌شد و ممکن بود کتک هم بخورد (Silverstin, 99).

قاضی کلان و سایر ارکان دستگاه قضایی فاقد درآمد دولتی بودند. آن‌ها معمولاً در کنار قضاوت، مشاغل دیگری نیز داشتند، اما عمده درآمدشان از فعالیت مستمر قضایی حاصل می‌شد؛ یعنی مبالغی که طرفین دعوا می‌بایست به قاضی پرداخت می‌کردند. میرزا محمود آشتیانی، که مدت زیادی را در بخارا اسیر بود، یادآور شده‌است که برگه آزادی خود را به امضای قاضی کلان رساند و بابت آن، دو سکه به قاضی پرداخت کرد (آشتیانی، ۱۴۰). قاضی‌ها درآمدهای دیگری به‌عنوان هدیه و پیشکش نیز داشتند که بخشی از آن‌ها را به خزانه امیر تحویل می‌دادند (عینی، تاریخ امیران مانغیتی بخارا، ۷۶). از طرف دیگر، یکی از مسائل مهمی که در خصوص مقام قاضی و درآمدهای او وجود داشت، امکانات فسادانگیز آن بود. از این جهت، قاضی کلان، به‌رغم جایگاه رفیعی که در میان عامه داشت، در معرض اتهام بود و سایر قاضی‌ها نیز گاه و بیگاه متهم به دریافت رشوه یا سوءاستفاده از موقعیت خود می‌شدند (همان، ۸۵).

۴. مباحث تربیتی و آموزشی. از مهم‌ترین دغدغه‌های جامعه فرارود، ترویج آموزه‌های دینی بود. داده‌های منابع نشان می‌دهد که بسیاری از نهادها موظف بودند از

معیارها و شاخصه‌های دینی جامعه فرارود متابعت کنند. از مهم‌ترین این نهادها مدارس و مساجد بودند. در شهرهای بزرگ فرارود این تبعیت به چشم می‌خورد. وجود مساجد و مدارس متعدد در بخارا، سمرقند، خیوه، و خوقند حاکی از غلبه روحیه دینی بر ارکان حیات اجتماعی بود. در این میان، شهر بخارا به سبب ویژگی‌های شاخصی که از این لحاظ داشت، بیشتر مورد ستایش و تمجید قرار می‌گرفت (کستنکو، ۸۲). چنان‌که وامبری (سیاحت درویشی دروغین، ۴۵۷) نیز گفته‌است، این شهر مقام شامخی در میان شهرهای اسلامی داشت. تعداد مساجد و مدارس بخارا را تا ۳۶۰ باب نوشته‌اند (ولف، ۴/۲). در کنار این تعداد مساجد، که بعضاً فعالیت‌های آموزشی نیز داشتند، حضور چشمگیر محصلان دینی در بخارا نیز حائز اهمیت بود. به‌رغم فقدان دانش‌آمارگیری در فرارود آن دوران، بعضاً منابع آمار و ارقام قابل ملاحظه‌ای در این باره ارائه کرده‌اند. آن‌گونه که سامی نوشته‌است (۲۱)، تنها در درس امیرحیدر، بیش از هزار طلبه حاضر می‌شدند. علاوه بر طلبه‌هایی که از مناطق مختلف فرارود برای فراگیری آموزه‌های دینی راهی بخارا می‌شدند، از مناطق جنوبی جیحون و حتی هندوستان نیز مشتاقان علم به مدارس بخارا می‌آمدند (وامبری، همان‌جا؛ عالمی، ۸).

ظاهراً مراحل طلبگی شامل دو مقطع ابتدایی و عالی می‌شد. در مقطع ابتدایی، بیشتر دانش‌های اولیه مرتبط با قرائت قرآن ارائه می‌شد و آموزگاران نیز از روحانیان رده‌پایین بودند که به شکل مکتب‌خانه‌ای آموزش می‌دادند و دایره مطالعات و آموزش‌هایشان وسعت زیادی نداشت (اشپولر، ۲۹). اما مدارس دینی شکل عالی‌تری از مکتب‌خانه‌ها محسوب می‌شدند و آموزگاران‌شان همه از روحانیان صاحب‌نام بودند و دروسشان نیز تخصصی‌تر می‌شد. هرچند برنز (312)، با لحنی انتقادی، یادآور شده که در این مدارس فقط الهیات تدریس می‌شده و بقیه علوم را نفی می‌کرده‌اند، پاشینو (۲۷۲) معتقد است در آن‌ها، به‌جز علوم شرعیه، از حکمت، حساب، و طب نیز به‌اختصار بحث می‌شده‌است. شهرت و نام‌آوری برخی حوزه‌های درسی و استادان آن‌ها، بعضی مدارس را با ازدحام بیشتری مواجه می‌کرد. گویانکه چنان‌که اشاره شد، فراوانی تعداد طلبه‌ها در برخی مدارس برای این طلبان خالی از منفعت نیز نبود، زیرا آموزگار مدرسه از افراد صاحب‌نام حکومتی محسوب می‌شد و ممکن بود شاگردان بر اثر همین آشنایی‌ها با این

آموزگاران در آینده به دستگاه‌های حکومتی وارد شوند.

## نتیجه

آن‌گونه که گفته شد، منطقه فرارود از همان قرن‌های اولیه هجری تحت تأثیر نگرش‌های اسلامی قرار گرفت. البته تنوع اقلیمی و شرایط نامتجانس جمعیتی این منطقه باعث شد تا نوع پابندی گروه‌های جمعیتی به مسائل دینی متفاوت باشد. ساکنان مناطق شهری، در مقایسه با جمعیت‌های عشیره‌ای و کوچرو، التزام جدی‌تری به فرایض دینی از خود بروز می‌دادند. به‌رغم تهاجمات متعددی که این منطقه در گذر سال‌های متمادی تجربه کرد، این یورش‌ها، که بعضاً ماهیت دینی نداشت، نتوانست تغییراتی چشمگیر در بسترهای دینی اجتماعی و تقیدات مذهبی ساکنان ایجاد کند. در سال‌های منتهی به قرن سیزدهم، که در نهایت با اشغال منطقه به‌دست روسها همراه شد، فرهنگ دینی همچنان حاکم بر منطقه بود. از لحاظ سیاسی، سه خان‌نشین بخارا، خیوه، و خوقند عمده شهرهایی بودند که شامل حکومت‌های پایدار منطقه می‌شدند. برخی گروه‌های جمعیتی کوچک‌تر عشیره‌ای نیز، در مواقعی در چالش‌های سیاسی و مذهبی، حضور چشمگیری داشتند. در بین امرای خان‌نشینان سه‌گانه، امیربخارا حائز نقش برتری بود. او، علاوه بر در اختیار داشتن قدرت سیاسی، به‌شدت می‌کوشید مشروعیت دینی نیز بیابد و توأمان به‌عنوان حاکم سیاسی و رهبر دینی جامعه شناخته شود. براین‌اساس، بخشی از تلاش‌های امیران منغیت بخارا معطوف به تثبیت این موقعیت برای خود بود. افزون‌براین‌ها، برخی از حوزه‌های قدرت نیز در اختیار عناصر روحانی قرار داشت. این روحانیان می‌کوشیدند هدایتگر امور دینی جامعه باشند و برای وصول به این مقصود، بعضاً با شخص خان تعامل و گاه، تعارض داشتند. در مجموع، امور مهم سیاسی، آموزشی، و قضایی جامعه، تحت آموزه‌های دینی و شریعت اسلام، جنبه اجرا به خود می‌گرفت و هرچند نگرش‌های تعصب‌آلود یا در مواقعی، شخصی و منفعت‌طلبانه در تعیین چارچوب‌های اجرایی نقش اساسی ایفا می‌کرد، حاکمان سیاسی و پیکره اجتماع عمدتاً بر این باور بودند که در جامعه‌ای شریعت‌مدار و مبتنی بر آموزه‌های اسلامی زندگی می‌کنند.



## منابع

- آشتیانی، میرزا محمود تقی، عبرت‌نامه، تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۲ ش.
- آکینر، شیرین، اقوام مسلمان اتحاد جماهیر شوروی، ترجمه علی خزایی فر، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶ ش.
- اسکراین، فرانسیس هنری، تاریخ آسیای وسطی، نسخه خطی به شماره ۱۱۳۹۲ موجود در کتابخانه عمومی اصفهان.
- اسکوبلف، جنگ در ترکستان، نسخه خطی به شماره ۶۲۳۸ موجود در کتابخانه ملک.
- اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۵، سند شماره ۹۲.
- اشپولر، برتولد و دیگران، آسیای میانه، ترجمه کاوه بیات، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۶ ش.
- بخاری، میر عبدالکریم، تاریخ بخارا، حیوه و خوقند، نسخه چاپ سنگی به شماره a-1080 در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- بخارایی، میرزا شمس، تاریخ بخارا، خوقند و کاشغر، چاپ محمد اکبر عشیق، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۷ ش.
- پاشینو، سفرنامه ترکستان، ترجمه مادروس داودخانف، چاپ جمشید کیانفر، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲ ش.
- تکمیل همایون، ناصر، «نگاهی به آسیا و شناخت آسیای مرکزی»، مجله قفقاز و آسیای مرکزی، سال ۱، ش. ۳ (۱۳۷۱ ش).
- دوره آخرین تاریخ بخارا، نویسنده ناشناس، نسخه خطی به شماره ۱۲۴۳ موجود در انستیتو شرق‌شناسی تاجیکستان.
- دیدرل، روس‌ها و انگلیس‌ها در آسیای مرکزی، ترجمه عباس اقبال، تهران، بی‌نا، ۱۳۰۸ ش.
- سارای، محمد، ترکمن‌ها در عصر امپریالیسم، ترجمه قدیر ویردی رجایی، بی‌جا، نشر مترجم، ۱۳۷۸ ش.
- سارلی، اراز محمد، ترکستان در تاریخ، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴ ش.

- سامی، عبدالعظیم، *تاریخ سلاطین منغیتیه*، چاپ سنگی، انستیتو شرق‌شناسی ازبکستان، ۱۹۶۲.
- شکوری بخاری، محمدجان، *صدر بخارا*، چاپ صفا اخوان، تهران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۸۰ش.
- *ظفرنامه خسروی*، نویسنده ناشناس، چاپ منوچهر ستوده، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۷ش.
- عالمی، سیدمنصور، *بخارا، گهواره ترکستان*، پیشاور، مرکز نشر اسلامی صبور، ۱۹۹۶.
- عینی، صدرالدین، *تاریخ امیران مانغیتیه بخارا*، چاپ سنگی، استالین‌آباد، ۱۹۲۳.
- همو، *یادداشت‌ها*، چاپ علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، تهران، آگاه، ۱۳۶۲ش.
- غفوراف، باباجان، *تاجیکان*، دوشنبه، مؤسسه انتشاراتی عرفان، ۱۹۹۷.
- فرای، ریچارد، *بخارا، دستاورد قرون وسطی*، ترجمه محمود محمودی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵ش.
- کستنکو، کاپیتان اتامازور، *شرح آسیای مرکزی*، ترجمه مادروس داودخانف، تهران، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳ش.
- ماگهان، *تاریخ و سفرنامه خیهوه*، ترجمه محمد عارف، نسخه خطی به شماره ۱۶۶۱ موجود در کتابخانه ملی.
- محمدحکیم‌خان، *منتخب التواریخ*، چاپ سنگی، دوشنبه، دانش، ۱۹۸۲.
- محمدشریف بن محمدنقی، *تاج التواریخ*، نسخه خطی به شماره ۲۲۸۲ موجود در انستیتو شرق‌شناسی تاجیکستان.
- مخدوم دانش، احمد، *رساله یا مختصری از تاریخ سلطنت خاندان منغیتیه*، چاپ عبدالغنی میرزایف، استالین‌آباد، نشریات دولتی تاجیکستان، ۱۹۶۰.
- مشرف بخارایی، خواجه‌عالم، *تاریخ امیران منغیت بخارا*، نسخه خطی به شماره ۲۳۵۴ موجود در انستیتو شرق‌شناسی تاجیکستان.
- ملامحمدصالح، *تاریخ جدید تاشکند*، نسخه خطی به شماره ۱۱۰۷۲ موجود در گنجینه نسخ خطی تاجیکستان.
- موزر، هنری، *سفرنامه ترکستان و ایران*، ترجمه علی مترجم، چاپ محمد گلبن،



- تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۵ش.
- میرزاسلیم بیگ بن محمد رحیم، *تاریخ سلیمی*، نسخه خطی به شماره ۲۰۱۶ موجود در گنجینه نسخ خطی تاشکند.
- میرزاحمد شریف صدر بن عبدالشکور، نسخه خطی به شماره ۲۳۰ موجود در انستیتو شرق شناسی تاجیکستان.
- میرپنجه، اسماعیل، *خاطرات اسارت*، چاپ صفاءالدین تبرآیان، تهران، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۰ش.
- وامبری، آرمینیوس، *تاریخ بخارا*، ترجمه سیدمحمد روحانی، تهران، سروش، ۱۳۸۰ش.
- همو، سیاحت درویشی دروغین در *خانات آسیای میانه*، ترجمه فتحعلی خواجه‌نوریان، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴ش.
- ولی، وهاب، «یسویه، طریقتی از آسیای مرکزی»، *ایران‌شناخت*، ش. ۶ (۱۳۷۶ش).
- ولف، ژوزف، *مأموریت دکتر ولف به بخارا*، ۲ ج، نسخه‌های خطی به شماره‌های ۱۶۳ و ۱۶۴ موجود در کتابخانه عمومی اصفهان.
- هدایت، رضاقلی‌خان، *سفارت‌نامه خوارزم*، چاپ علی حصوری، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۵۶ش.
- Allworth, Edward, *Central Asia, a century of Russian rule*, New York, 1967.
- Becker, Sey, *Russia's protectorates in central Asia, Bukhara and Khiva*, Harvard university, 1968.
- Burnes, Alex, *Travels into Bokhara*, London, 1834.
- Hambly, Cavin, *Central Asia*, New York, 1969.
- *Iranica*, ed. by Ehsan Yarshater, California, Vol. 5, 1992.
- Khalid, Adeeb, «Society and politics in Bukhara, 1868-1920», *Central Asian survey*, Vol. 19, No. 3/4 (2000).
- Rahul, Ram, *Central Asian prospective*, 1993.
- Silverstein, Brian, «Discipline knowledge and imperial power», *Central Asian survey*, Vol. 21, No. 1 (2002).